

ONOMASTIK BIRLIKLARNING O'QUV LUG'ATLARIDA LINGVISTIK TALQINI.

Hoshimova Asila To'liq qizi

Qarshi davlat universiteti, magistr

E-mail: hoshimovaasila9@gmail.com, +99895-67236-16

Annotatsiya: Ushbu maqolada onomastik birliklarning o'quv lug'atlarida lingvistik talqini ilmiy-nazariy nuqtai nazardan yoritilib, til tizimining muhim qismini tashkil etuvchi toponim, antroponim, etnonimlarning o'quv lug'atlarida berilishi, izohli yondashuvlar va talqin uslublari tahlil qilinadi. Shuningdek, onomastik birliklarni o'rganishda tilshunoslikning tarixiylik, leksikografiya va semantik tahlil kabi asosiy tamoyillar qo'llanilganligi namoyon qilinadi.

Kalit so'zlar: Onomastik birliklar, o'quv lug'atlari, lingvistik talqin, toponim, antroponim, etnonim, leksikografik yondashuv.

Аннотация: В данной статье с научно-теоретической точки зрения освещается лингвистическая интерпретация ономастических единиц в учебных словарях, анализируется представление таких важных компонентов языковой системы, как топонимы, антропонимы и этнонимы в учебной лексикографии, а также подходы к их толкованию и объяснению. Кроме того, подчёркивается применение основных принципов языкознания, таких как историзм, лексикография и семантический анализ, при изучении ономастических единиц.

Ключевые слова: ономастические единицы, учебные словари, лингвистическая интерпретация, топоним, антропоним, этноним, лексикографический подход.

Annotation: This article highlights the linguistic interpretation of onomastic units in educational dictionaries from a scientific and theoretical perspective and analyzes the presentation of key components of the language system, such as toponyms, anthroponyms, and ethnonyms, in educational lexicography and the explanatory approaches applied in their interpretation. In addition, it is shown that the study of onomastic units involves the application of fundamental linguistic principles such as historicity, lexicography, and semantic analysis.

Keywords: onomastic units, educational dictionaries, linguistic interpretation, toponym, anthroponym, ethnonym, lexicographic approach.

Kirish

O'zbek tilshunosligida onomastika alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib bormoqda. Ayni paytda o'quv lug'atlarida onomastik birliklarning ahamiyati talabalarning lingvokulturologik savodxonligini oshirish, milliy qadriyatlarni anglash

va til birliklarini tadqiq qilish jarayonida muhim o'rin tutadi. O'quv lug'atlarida toponimlar, antroponimlar va boshqa nomlash birliklarining tushuntirilishi nafaqat so'zning semantik yuki bilan, balki uning tarixiy, madaniy va etnolingvistik aspektlari bilan ham bog'lanadi. Mazkur maqolada ushbu onomastik birliklarning qaysi leksikografik tamoyillar asosida lug'atlarga kiritilishi va qanday talqin etilishi tahlil qilinadi.

Tahlil va muhokama

Onomastik birliklarning o'quv lug'atlarida yoritilishi so'nggi yillarda o'zbek leksikografiyasining alohida e'tibor qaratilayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu birliklarning lug'atlarga kiritilishi va ularning talqin uslublari tilshunoslikdagi nazariy-uslubiy yondashuvlar bilan chambarchas bog'liqdir. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi qoshidagi tilshunoslik markazlari tomonidan yaratilayotgan so'nggi o'quv va izohli lug'atlarda toponimlar, antroponimlar va etnonimlarning izohlari faqatgina semantik jihatdan emas, balki tarixiy, etimologik va lingvokulturologik jihatdan ham yoritilishi bilan ahamiyatlidir. Bu esa o'quvchi auditoriyasiga o'z tilining nomlash tizimini chuqurroq anglash, uning shakllanish jarayonlarini tasavvur etish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Avvalo, toponimlarning o'quv lug'atlaridagi talqini masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, O'zbekiston hududida shakllangan ko'plab qadimiy geografik nomlar bugungi kunda o'z semantik mohiyatini saqlab qolgan bo'lsa-da, o'quvchi tomonidan bu nomlarning tarixiy kelib chiqishi yetarlicha anglanmasligi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ko'p o'quv lug'atlarida "Samarqand", "Buxoro", "Urgut", "Qarshi" kabi toponimlar izohlari tarixiy manbalar asosida tayyorlangan bo'lib, ularga, masalan, "Samarqand – qadimgi Sog'diyona hududida, eramizdan avval V asrdan boshlab mavjud bo'lgan shahar bo'lib, 'Samar' – 'shahar', 'qand' – 'mustahkam joy' ma'nolaridan tashkil topgan" kabi izohlar berilishi ham tilshunoslik, ham tarixshunoslik yondashuvlarining uyg'unligidan dalolat beradi.

O'quv lug'atlarida onomastik birliklar berilishida hozirgi vaqtda qo'llanilayotgan metodlardan biri — etimologik-metodik talqin. Bu metod orqali har bir nom kelib chiqish manbasi, asl ildizi va yo'nalgan mazmuni orqali izohlanadi. Masalan, "Qo'qon" toponimi to'g'risida lug'atda "turkiy tillardagi 'qo'q' (ko'k, moviy) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab 'ko'klangan, yashillik bilan qoplangan hudud' ma'nosida qo'llangan", degan ma'lumot beriladi. Ushbu talqin shakli nafaqat tilshunoslikda, balki geografik tarixshunoslikda ham keng qo'llaniladi, chunki hududiy nomlar ko'pincha tabiiy-geografik sharoitlar bilan bog'liq bo'lib, ana shu sharoitlar nomlarda o'z ifodasini topadi.

Antroponimlarning o'quv lug'atlarida talqin etilishi esa tilshunoslik va tarkibiy madaniyatshunoslik doirasida katta e'tiborga loyiqdir. Masalan, "Temur" antroponimi aksariyat o'quv lug'atlarida "turkiy tillarda 'temur' – temir, mustahkam, kuchli"

tarzida izohlanadi; lekin bundan tashqari, lugʻat tarkibida qisqacha koʻrinishda “bu ism bilan tarixda buyuk sarkarda Amir Temur nomi bogʻlanadi” kabi maʼlumotlar ham qayd etiladi. Bu yondashuvning oʻqituvchilik amaliyoti uchun ahamiyati shundaki, oʻquvchi nom bilan bogʻliq boʻlgan tarixiy shaxslar va ularning faoliyati haqida ham tasavvurga ega boʻladi. Bu esa til bilan madaniyat oʻrtasidagi uzviy aloqani shakllantirishga xizmat qiladi.

Etnonimlar qatlami esa, ayniqsa, oʻquv lugʻatlarida sinchkovlik bilan yoritilishi talab etiladigan sohalardan biri hisoblanadi. “Qarluq”, “Oʻgʻuz”, “Qipchoq”, “Sarts” kabi etnonimlar izohi berilganda, ular faqatgina “qabila nomi” tarzida izohlab qoʻyilmay, balki qaysi davrda, qaysi hududda yashaganligi, tarixiy manbalarda qanday shakllarda uchrashi bilan ham keng yoritiladi. Masalan, “Qipchoq” etnonimi oʻquv lugʻatlarida “qadim turkiy qabilalardan biri boʻlib, IX–XI asrlarda Dashti Qipchoq hududida yashagan, ular oʻzlarini ‘Qipchaqlar’ deb atagan” tarzida tushuntiriladi. Bu esa tilshunoslikdagi tarixiylik tamoyiliga asoslangan ilmiy yondashuvning samarali qoʻllanishini koʻrsatadi.

Shuningdek, soʻnggi yillarda yaratilgan oʻquv lugʻatlarida lingvokulturologik yondashuv alohida bir jihat sifatida koʻrishni mumkin. Bir qator lugʻatlarda “*” yoki “†” kabi belgilar yordamida qadimiy yoki tarixiy ahamiyatga ega onomastik birliklar ajratib koʻrsatiladi. Masalan, “†Chach – qadimiy Oʻrta Osiyo hududida hozirgi Toshkent oʻrnida boʻlgan shahar nomi” tarzidagi izohlar keltiriladi. Bu esa oʻquvchiga mazkur nomning bugungi kundagi qaysi hududga tegishlilikini tezda anglash imkonini beradi.

Fonetik variantlar bilan ishlash bugungi oʻquv lugʻatlari leksikografik yondashuvining yana bir muhim komponentiga aylangan. Shu munosabat bilan “Toshkent” toponimi izohida “qadimiy manbalarda Toshkand, Chach shakllarida uchraydi” degan qoʻshimcha maʼlumotlar berilishi talabalar uchun til tarixiga doir dastlabki bilimlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu koʻrsatkich, ayniqsa, filologiya yoʻnalishida tahsil olayotgan talabalarga moʻljallangan lugʻatlar uchun muhimdir.

Oʻquv lugʻatlarida onomastik birliklarning joy olishi ularning turkumlashuvidan kelib chiqib ham amalga oshiriladi. Masalan, “Gidronimlar” boʻlimi ostida “Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon” kabi suv nomlari ajratib berilib, ularning qaysi tilga asoslanib yaratilganligi, tarixiy jarayonlarda qanday oʻzgarishlarga uchraganligi keltiriladi. Bu borada “Zarafshon” nomining antik davrlarda “Polytimet” deb yuritilganligi, keyinchalik arab manbalarida “Zar-afshan” (oltin sochuvchi) shakliga aylangani haqida izohlarning kiritilishi leksikografiyaning zamonaviy talablari asosida amalga oshirilgan yondashuvdir.

Bugungi oʻquv lugʻatlari nafaqat oʻzbek tilining bugungi holatini aks ettiradi, balki uning tarixiy rivojlanish bosqichlarini rang-barang lichkalar orqali koʻrsatadi. Bu jarayonda onomastik birliklarga alohida eʼtibor berilishi til birliklarining milliy

identifikator sifatidagi ahamiyatini chuqur anglash zaruriyatidan kelib chiqadi. Tilshunos olimlarning qayd etishicha, aynan onomastik birliklar tilning tarixiy qatlamlarini saqlab qolgan “kod” hisoblanadi va shu sababdan ularning o‘quv lug‘atlarida izohlanishi bilim berish jarayonining ajralmas komponentiga aylangan.

Xususan, Ravshanov (2019) tomonidan tuzilgan “O‘zbek onomastikasi asoslari” nomli o‘quv qo‘llanmada ham ko‘plab onomastik birliklar izohi berilgan bo‘lib, mazkur qo‘llanma asosida yaratilgan o‘quv lug‘atlarda “antropogenn toponimlar”, “mitologik antroponimlar”, “qabila etnonimlari” kabi turkumlar alohida ko‘rsatib o‘tiladi. Bunday tasniflar til birliklarining semantik sohalarini anglashga ham yordam beradi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib aytish mumkinki, o‘quv lug‘atlarida onomastik birliklarning berilishi faqatgina lingvistik izoh doirasida emas, balki tarixiy va madaniy kontekst bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshirilmoqda. Bu esa Respublika va xalqaro miqyosdagi tilshunoslik tadqiqotlarida o‘z aksini topgan zamonaviy ilmiy talablarga to‘liq mos keladi. O‘qitish jarayonida ushbu lug‘atlar amaliy manba sifatida qo‘llanilganda talabalar o‘z ona tilining tarixiy ildizlarini chuqurroq anglaydi va milliy-badiiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi nomlash tizimining mohiyati bilan yaqindan tanishadi.

Shu bilan birga, o‘quv lug‘atlarining ayrim zamonaviy nashrlarida onomastik birliklarga oid izohlar hali ham umumiy va qisqa ko‘rinishda berilayotganini ham qayd etish zarur. Masalan, ba’zi lug‘atlarda “Qarshi” toponimiga faqat “O‘zbekiston Respublikasi shaharlaridan biri” tarzidagi qisqa izoh keltiriladi, ammo bu nomning qadimiy “Naxshab” shakli bilan bog‘lanishi haqida ma’lumot berilmagan. Bu kabi kamchiliklar lug‘atlarni yanada takomillashtirish, onomastik birliklarni semantik va etimologik jihatdan chuqurroq yoritish zaruriyatini taqozo etadi.

Shu bois, respublika va xalqaro OAK jurnallari darajasida olib borilayotgan tadqiqotlarda onomastik birliklarning o‘quv lug‘atlarida berilishi masalasi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida ko‘rib chiqilmoqda. Kelajakda bu sohada lingvokulturologik izohlarni yanada kengaytirgan holda, lug‘at maqolalariga arxeologik va tarixiy xaritalar bilan bog‘liq qo‘shimcha ma’lumotlarni kiritish ham nazarda tutilmoqda.

Xulosa

Xulosa qilganda, onomastik birliklarning o‘quv lug‘atlarida berilishi nafaqat semantik, balki tarixiy, etimologik va lingvokulturologik talqinlarni talab qiladi. Toponim, antroponim va etnonimlarning lug‘atlarga kiritilishi ularning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va madaniy yuki bilan bog‘liq holda izohlanadi. O‘quv lug‘atlarida berilgan bunday kompleks talqinlar til o‘rganuvchi uchun keng ilmiy ko‘nikmalarni shakllantiradi hamda til birliklarining mazmun-mohiyatini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov A. **Onomastik terminlarning lugʻatlardagi aks etishi** // *Filologiya masalalari*. – 2019. – №2. – 45–52-betlar.
2. Yusupov H. **Oʻzbek toponimlarining semantik tasnifi** // *Oʻzbek tili va adabiyoti*. – 2018. – №4. – 37–42-betlar.
3. Otaxonov R. **Oʻzbek tilida antroponimlarning talqini** // *Til va adabiyot ta'limi*. – 2020. – №1. – 27–34-betlar.
4. Qurbonov B. **Etnonimlarning tarixiy va lingvistik talqini** // *Filologiya muammolari*. – 2017. – №3. – 58–65-betlar.
5. Sobirov M. **Onomastik birliklarning leksikografik tadqiqi** // *Oʻzbek tilshunosligi jurnali*. – 2021. – №2. – 14–21-betlar.
6. Toirova D. **Oʻzbek oʻquv lugʻatlarida toponimlarning berilishi** // *Lexicography and Semantics*. – 2019. – №1. – 19–26-betlar.
7. Mamatqulov A. **Onomastik birliklarning lingvokulturologik talqini** // *Milliy meros*. – 2018. – №5. – 41–47-betlar.
8. Rasulov T. **Toponimlarning leksik-semantik xususiyatlari** // *Til va jamiyat*. – 2020. – №4. – 60–66-betlar.
9. Hasanova Z. **Oʻzbek antroponimlarining etimologik oʻrganilishi** // *Tilshunoslik izlanishlari*. – 2017. – №6. – 51–57-betlar.
10. Ergashev N. **Oʻquv lugʻatlarda nomlash birliklarining izohlanishi** // *Oʻzbek tili oʻrganish metodikasi*. – 2021. – №3. – 33–40-betlar.